

UNIVERSITY OF COPENHAGEN

Første Verdenskrig som erindring i Bosnien, Kroatien og Serbien fra jugoslaviske til nationale fortællinger

Sindbæk, Tea; Dedovic, Ismar

Published in:
Nordisk Oestforum

Publication date:
2014

Document version
Tidlig version også kaldet pre-print

Citation for published version (APA):
Sindbæk, T., & Dedovic, I. (2014). Første Verdenskrig som erindring i Bosnien, Kroatien og Serbien: fra jugoslaviske til nationale fortællinger. *Nordisk Oestforum*, 28(2), 99-118.

Første Verdenskrig som erindring i Bosnien, Kroatien og Serbien – fra jugoslaviske til nationale fortællinger

Abstract: The First World War as Memory in Bosnia, Croatia and Serbia – From Yugoslav to National Narratives

In this article, we investigate the public memory of the First World War as written into the national histories of Bosnia, Croatia and Serbia in the run-up to the centennial of the outbreak of the War. Assuming that public uses of history are influenced by demands in their present as well as commemorative traditions, we study the First World War in official and semi-official national narratives in the three states and in their Yugoslav predecessors. The main sources of our analyses are schoolbooks and popular history books, supplemented by history debates in the media. First World War memory is both shared and divided: Though a catastrophe everywhere, to Serbia it was a triumph on the allied side, whereas in Bosnia and Croatia it was mainly a state collapse. Yet, the War also provided the conditions for creation of the first Yugoslav state, and consequently war history was narrated within a Yugoslav context. In socialist Yugoslavia, the triumphant Serbian narrative was expanded to include the rest of Yugoslavia and a Marxist interpretation was added. After the fall of Yugoslavia, the Serbian history remains heroic, now with a strictly national focus, while different and less prominent narratives are being created in Croatia and Bosnia.

Key words: First World War, memory, Yugoslavia, Bosnia, Croatia, Serbia

**Ismar
Dedović**
Cand.mag., ekstern
lektor ved Institut
for Tværkulturelle og
Regionale Studier,
Københavns Univer-
sitet,
vqw345@hum.ku.dk

**Tea
Sindbæk**
Ph.d., adjunkt ved
Institut for Tværkul-
turelle og Regionale
Studier, Køben-
havns Universitet,
nrx333@hum.ku.dk

Første Verdenskrig fortolkes og erindres meget forskelligt på tværs af etniske og statslige grænser i det tidligere jugoslaviske område. På 94-års dagen for afslutningen af Første Verdenskrig, 11. november 2012, lagde den serbiske præsident, Tomislav Nikolić, blomster ved et monument på den græske ø Vido for at ære Serbiens tab i krigen. Samtidig lagde Serbiens premierminister, Ivica Dačić, en krans for at ære de serbiske soldater, som forsvarede Beograd ved Første Verdenskrigs start. Dačić fremhævede både Serbiens enorme tab og de triumfer, som var resultat af den serbiske hærs heroiske krigsindsats. Men han betvivlede også, om Serbiens indtræden i den jugoslaviske stat, som var et af resultaterne

af Første Verdenskrig, egentlig havde været en god ide (*Jutarnji list* 11. november 2012).

I Bosnien-Herzegovina og Kroatien, to af de lande, som ligesom Serbien var del af den jugoslaviske stat fra 1918, tiltrak årsdagen for Første Verdenskrigs afslutning sig langt mindre opmærksomhed. I kroatisk og bosniske aviser markeredes 11. november primært ved omtale af fejringer og manifestationer i Serbien. Tvrtko Jakovina, historiker ved Zagrebs Universitet, hævdede i 2010, at Første Verdenskrig ikke eksisterer som historie i Kroatien (*Jutarnji list* 26. september 2010).

Forskellene på Første Verdenskrigs betydning i de tidligere jugoslaviske stater bliver i øjeblikket aktualiseret af det snarlige 100-års jubilæum for krigsudbruddet. Dette er særligt tydeligt i Sarajevo, hvor mordet på den østrig-ungarske tronarving, Franz Ferdinand, der blev anledning til krigserklæringen, fandt sted 28. juni 1914. Mens Sarajevos bystyre planlægger en omfattende markering af 100-års dagen, angiveligt med fransk og østrigsk deltagelse (*Dnevni Avaz* 5. april 2013), har den serbiske historiker Čedomir Antić påpeget, at den bosniske regering og det internationale samfund misbruger historien, hvis de udnytter jubilæet til at fremstille Princip som Balkans første terrorist (*Nezavisne novine* 25. marts 2013). Ydemere har Milorad Dodiks præsidentkontor i Republika Srpska, den bosnisk serbiske entitet i Bosnien-Herzegovina, erklæret, at ingen fra entiteten eller dens repræsentationer i den bosniske føderation forventes at tage imod invitationer til begivenheder i forbindelse med jubilæet. »Vi vil ikke deltage i nogen form for forfalskning af historien«, hedder det i erklæringen, der også understreger, at »vi er forpligtet til ikke at tillade, at vores kollektive erindring og historie bliver ændret eller slettet« (*Nezavisne novine* 18. april 2013). Det er altså både et spørgsmål om betydningen af mordet i 1914 og Første Verdenskrig generelt og om retten til at udlægge og beskytte kollektiv erindring og historie, når forskellige fortolkninger kolliderer.

Formålet med denne artikel er at undersøge årsagerne til disse meget forskellige, næsten modsatrettede, erindringer om Første Verdenskrig i Serbien, Kroatien og Bosnien i dag. Mens en årsag utvivlsomt er, at de tre nationale gruppers vilkår og erfaringer under Første Verdenskrig var fundamentalt forskellige, vil vi hævde, at de måder, hvorpå krigen er blevet erindret i de næsten hundrede år siden fredsftalen, er mindst lige så afgørende for udformningen af erindringer om Første Verdenskrig. Gennem næsten 70 år i den fælles jugoslaviske stat har Serbien, Kroatien og

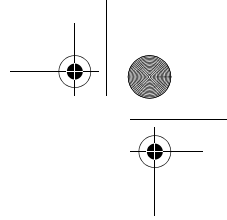
Bosnien delt en institutionaliseret erindringstradition, som i betydelig grad har påvirket de erindringsdiskurser, der dominerer i dag. Med udgangspunkt i historiske oversigtsværker, skolebøger og monumenter følger artiklen de generelle erindringspolitiske mønstre fra mellemkrigstidens Jugoslavien, over den jugoslaviske socialistiske føderation til de tre jugoslaviske efterfølgerstater Bosnien, Kroatien og Serbien.

Første Verdenskrig i det jugoslaviske område

Da medlemmer af den proserbiske og projugoslaviske organisation Mlada Bosna (Det unge Bosnien) i 1914 myrdede den østrig-ungarske tronarving, ærkehertug Franz Ferdinand, i Sarajevo, skød regeringen i Wien skylden på den serbiske ledelse og udnyttede anledningen til at erklære Serbien krig. Eftersom Rusland støttede Serbien, iværksattes hele det velkendte system af europæiske stormagtsalliancer, og den lokale Balkankonflikt udviklede sig til Første Verdenskrig, verdens indtil da mest omfattende militære konflikt med millionvis af dræbte soldater til følge (Roberts 1993: 429–430). Det lykkedes for Serbien at modstå en række offensiver fra Østrig-Ungarns side, indtil det serbiske forsvar, svækket af mangel på mandskab og ammunition og plaget af tyfus, i slutningen af 1915 måtte se sig besejret af en koalition af østrig-ungarske, tyske og bulgarske tropper. Under angrebene på Serbien benyttede den østrig-ungarske hær bevidst enheder fra serbiske, kroatiske og bosniske områder, angiveligt med det formål at ødelægge relationerne mellem de sydslaviske folk. Under disse angreb registreredes desuden adskillige tilfælde af krigsforbrydelser og mishandling af den serbiske civilbefolkning (Mitrović 2007: 67, 73–74).

Efter nederlaget trak den serbiske hær, konge og regering sig tilbage fra Beograd mod syd over de albanske bjerge, hvor hæren led voldsomme tab på grund af kulde og manglende forsyninger, indtil de serbiske soldater blev evakueret fra den albanske kyst af de allierede. På Korfu blev den serbiske hær reorganiseret, så den kunne sættes ind på den sydlige front nær Thessaloniki (Bataković 2005: 277–283). I mellemtiden havde den serbiske regering og lederne af det såkaldte Jugoslaviske Råd udstukket rammerne for en ny jugoslavisk stat, som skulle oprettes efter krigen som en forening af Serbien, Montenegro og de sydslaviske dele af Østrig-Ungarn (Lampe 2000: 105).

Selvom Østrig-Ungarns sydslaviske områder ikke i sig selv udgjorde egentlige slagmarker – med undtagelse af mindre serb-

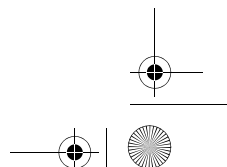
iske fremstød i sommeren og efteråret 1914 – var de alligevel hårdt ramt af krigen. Unge mænd blev hvervet til den østrig-ungarske hær og sendt til de frontlinjer, hvor kejserriget deltog. Nødvendigheden af at forsyne hæren med mad og materiel spændte økonomien i regionen til bristepunktet og førte til sult og lokale optøjer. Ydermere blev den serbiske befolkning i Østrig-Ungarn særdeles hårdhændet behandlet af kejserrigets soldater, særligt i krigens tidlige fase (Pavlowitch 2003: 28).

I slutningen af 1918, da krigens resultat blev klarere, og den østrig-ungarske administration begyndte at gå i opløsning, var kejserrigets sydslaviske områder ramt af anarkiske tilstande forårsaget ikke mindst af de mange hjemvendte deserterede og demobiliserede soldater, som formede bandelignende grupper, der skabte kaos i landdistrikterne. På det tidspunkt var den serbiske regering tilbage i Beograd efter det vellykkede allierede gennembrud på den sydlige front. Serbien var således blandt krigens sejrende magter, men havde betalt dyrt i menneskeliv både blandt soldater og civile: Serbien havde mistet en fjerdedel af sin befolkning, dels som følge af den omfattende krigsindsats, dels som følge af hungersnød, sygdom og omfattende overgreb på civile i det besatte Serbien (Mitrović 2007: 221–232).

Det Jugoslaviske Råd henvendte sig i Beograd og anmodede om en forening af de sydslaviske lande, så den serbiske hær kunne genoprette ro og orden og samtidig standse de italienske tropper, der var i færd med at overtage Dalmatien (Pavlowitch 2003: 36-40). På denne baggrund udråbtes Kongeriget af Serbere, Kroater og Slovenere 1. december 1918 i Beograd. Hvordan skulle denne unge stat forstå og erindre den krig, som på en gang havde været en katastrofe, en triumf for nogen, et ydmygende systemkollaps for andre og den væsentligste forudsætning for dannelsen af Kongeriget som sådan?

Første Verdenskrig som erindring

De enorme tab af menneskeliv i Første Verdenskrig nødvendiggjorde en form for alvorfuld og officiel anerkendelse af de ofre, borgerne havde bragt for deres staters skyld. I det meste af Vest-Europa blev Første Verdenskrig anledning til talrige mindesmærker og omfattende erindringspraktikker i form af monumenter, militærkirkegårde, kunst, litteratur og ceremonier. Jay Winter fastslår, at »commemoration was a universal preoccupation after the 1914–1918 war« (Winter 1995: 28). Det umiddelbare formål med mindesmærker til de faldne var at give mennesker mulighed for at

sørge over deres kære, som var faldet i krigen (ibid.: 93), men erindringen om Første Verdenskrig har siden opretholdt en central kulturel position i Vesteuropa. Erindringspolitikker efter krigen dannede grundlag for det, Geoge Mosse har kaldt »the cult of the fallen soldier«, som blev en essentiel del af mange europæiske nationalismer (Mosse 1990: 7). Mens krigens virkelige rædsler blev pakket ind i en mytisk ide om »the war experience«, kunne kulten for de faldne og dens væsentligste symbol, den ukendte soldats grav, bruges til at promovere idealer som militær heroisme og selvpofrelse for fædrelandet (ibid.: 7, 93).

Første Verdenskrig kan ikke længere erindres af dem, som selv oplevede den; den er i stedet blevet »prosthetic memory«, en indirekte erindring, som præsenteres for os gennem forskellige medier, til tider i stærkt følelseladende former, der gør det muligt for os at være følelsesmæssigt involveret i en fortid, som vi ikke kan have personligt kendskab til (Landsberg 2004). Mediernes betydning er afgørende her, for, som Astrid Erll og Ann Rigney påpeger, »memory can only become collective as part of a continuous process whereby memories are shared with the help of symbolic artefacts that mediate between individuals (...) and create community across space and time« (Erll & Rigney 2009: 1). I de tidligere jugoslaviske lande er der ligesom mange andre steder i Europa en lang tradition for fremstillinger af Første Verdenskrig. I et uital af sammenhænge, herunder ved mindehøjtideligheder, i politisk diskurs, underholdning, historieskrivning og undervisning, er fremstillinger af krigen blevet medieret mellem mennesker og har indgået i brede og varige erindringsfællesskaber siden etableringen af den første jugoslaviske stat. De øjeblikkeligt gældende opfattelser af krigen tager udgangspunkt i den tradition, og nye udlægninger må ses i forhold til den.

Erindring om Første Verdenskrig i den første jugoslaviske stat

Monumenter, der hyldede den serbiske hærskedrift i Den Store Krig, blev rejst på prominente steder i og omkring Beograd i mellemkrigstiden. Mest bemærkelsesværdige er monumentet »Den ukendte helt« på højdedraget Avala uden for Beograd og »Sejrherren«, som står på en søjle på byens gamle fort med udsigt over Sava og Donau mod Wien. Begge disse monumenter, såvel som den statue, der er rejst i taknemmelighed til Frankrig lige uden for fortet, er opført til at tjene et dobbelt formål. Det første var at min-

des den serbiske hærs sejr i krigen og hædre de faldne. Ifølge billedhuggeren Ivan Meštrović, som udformede alle tre mindesmærker, var det et eksplicit ønske fra Jugoslaviens kong Aleksandar I, at der skulle skabes et mindesmærke for »den ukendte helt«, inspireret af de samtidige franske krigsmonumenter til de ukendte faldne soldater (Meštrović 1969: 214–215). Det andet formål med monumenterne var gennem etableringen af en fælles mindekultur at bidrage til at skabe et forestillet fællesskab i Benedict Andersons forstand (1991) af de forskellige regioner i den jugoslaviske stat. Dette kan også ses i udformningen af Avalamonumentet, hvis centrale tag bæres af otte karyatider iført folkedragter fra forskellige jugoslaviske regioner som symbol på, at alle dele af landet både var involveret i den heltedige krigsindsats og efterfølgende tog del i sorgen over og hyldesten af de faldne (Wachtel 2003: 247–248). Kulturn omkring de faldne soldater indgik således også i det jugoslaviske tilfælde i national ideologi og patriotisk mobilisering.

Uden for Serbien var erindringsarbejdet efter Første Verdenskrig langt mindre intensivt, men noget var der dog. På kirkegården Mirogoj i Zagreb opførtes i 1919 et langt mindre spektakulært monument, en enkelt stenblok, over de faldne soldater. I 1939 tilføjedes en skulptur af en nøgen, Kristuslignende mand og en sørgende kvinde, udarbejdet af Jozo Turkalj og Vanja Radauš (Spomenik hrvatskim vojnicima... 2012; Hutinec 1974: 2–3, 79; Cindrić & Švigir 2010: 52). I klar modsætning til den storladenhed og heroisme, som kendetegner Avalamonumentet og Pobednik, signalerer mindesmærket på Mirogoj sorg, tab og lidelse. Måske er den således et eksempel på, at der trods alt var en lidt anderledes mindekultur omkring Første Verdenskrig i Zagreb end i Beograd.

Både bestræbelserne på at ære de faldne soldater og forsøget på at promovere en jugoslavisk patriotisme kan genfindes i mellemkrigstidens skolebøger til historieundervisning. Skønt de blev skrevet og udgivet forskellige steder i landet, deler alle skolebøger det nye jugoslaviske kongeriges fortælling, som næsten udelukkende er baseret på serbiske erfaringer af Første Verdenskrig. Fortællingen består af følgende grundlæggende elementer:

1. Serbien har altid ønsket en befrielse af de sydslaviske lande, der var underlagt Østrig-Ungarn.
2. Wien udnyttede drabet på ærkehertug Franz Ferdinand som en undskyldning for at erklære krig mod Serbien, selvom Beograd, ifølge denne fortælling, på ingen måde havde tilskyndet til aggression.

3. Østrig-Ungarn sendte en storslået hær mod »lille Serbien«, men denne hær blev flere gange tvunget tilbage af Serbiens »heltemodige hær«.
4. I vinteren 1915 var den serbiske hær endelig besejret og måtte trække sig tilbage gennem Albaniens bjerge i et tilbageslag, der er blevet omtalt som et serbisk Golgata på grund af det ugæstfrie klima og fjendtlige lokale. De fleste skolebøger fremhæver, at både civile og soldater deltog i flugten, og at regeringen, kongen og den regerende kronprins var med.
5. Efter en pause på Korfu blev den serbiske hær overført til fronten ved Thessaloniki, hvor den kæmpede heltemodigt, hvilket satte den i stand til at gennembryde fjendens linjer og befri Serbien og andre dele af Jugoslavien i 1918. Dette muliggjorde foreningen af alle sydslavere i én stat, som således fremstilles som på det nærmeste et resultat af den serbiske indsats alene (Zrnić 1920; Lazarević 1937; Kostić & Ljujić 1939).

Den måde, som krigen var blevet oplevet på i de områder af Jugoslavien, som havde været del af Østrig-Ungarn, er nærmest usynlig i denne fortælling. Skolebøger trykt i Zagreb i denne periode efterligner dem fra Serbien. Det nævnes, at serbere og kroater i det østrig-ungarske dobbeltmonarki var glade for at høre om Serbiens sejr i Balkankrigene (Špoljar 1927: 61), og at dobbeltmonarkiet kun ventede på en mulighed for at angribe Serbien (Jakić 1935: 105). Skolebøgernes fokus på den serbiske hærs jugoslaviske ambitioner tjener tilsyneladende som en erstatning for en kroatisk krigshistorie; i denne version kan faldne soldater stadig hædres og jugoslavisk patriotisme promoveres. Reelt var der, på officielt niveau, ingen erindringer om Første Verdenskrig uden for den serbiske erindring.

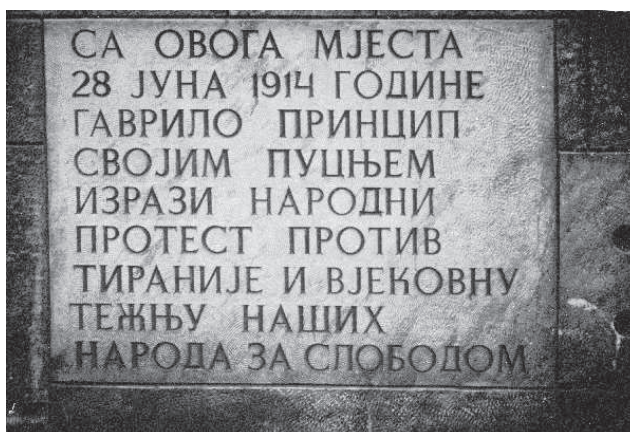
Erindring om Første Verdenskrig i det socialistiske Jugoslavien

Efter Anden Verdenskrig blev det jugoslaviske kommunistparti (senere omdøbt til Jugoslaviens Kommunistforbund (SKJ)) toneangivende, hvad angik tolkning og skrivning af historie, og i denne periode var Første Verdenskrig ikke særlig interessant for de jugoslaviske politikere. Frem til 1964, altså 50-året for attentatet i Sarajevo, blev mindet om Første Verdenskrig overskygget af mindet om Anden Verdenskrig, hvor kommunisterne selv havde spillet den afgørende rolle. Men i takt med at markeringen af 50-års

dagen aktualiserede Første Verdenskrig, begyndte også den jugoslaviske regering at sponsorere projekter, hvis mål var at mindes krigen og dens ofre. Herefter blev Første Verdenskrig i stigende grad også tolket som en »befrielseskrig«, der havde skabt grundlaget for den første jugoslaviske stat (Pintar 2007: 159–162).

De mest udbredte historiske oversigtsværker og skolebøger fortsatte i høj grad mellemkrigstidens narrativ om serbisk heroisme og lidelse, men de var nu også påvirket af en marxistisk forståelsesramme (for eksempel Božić et al. 1973: 374; Đuranović & Žeželj 1974: 19; Masleša 1990: 10). Gavrilo Princip og Mlada Bosna blev set som frihedskæmpere. Denne heroisering af Princip og hans gruppe er måske bedst udtrykt i den mindetavle, som kommunisterne valgte at opstille i Sarajevo i 1953, på det sted, hvorfra Princip affyrede sine skud. Der lå en tavle tidligere, men den blev fjernet af tyske soldater efter besættelsen af Jugoslavien i 1941. På kommunisternes mindetavle (se figur 1) stod: »Fra dette sted, på den 28. juni 1914, udtrykte Gavrilo Princip med sit skud folkets protest mod tyranniet og vore folks århundredlange stræben efter frihed«. Det bemærkelsesværdige ved denne mindetavle er, at det slet ikke nævnes, *hvem* Gavrilo Princip skød på eller hvorfor. Fokus er i stedet på denne begivenheds betydning for »vores folk« og det faktum, at Princip legemliggjorde disse folks stræben efter frihed. Her bliver den kommunistiske appropriation af Princip og hans død meget tydelig.

Figur 1. Mindetavle til Gavrilo Princip, opsat i Sarajevo i 1953.
(Kilde: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/o/03/Spomen_ploca_Gavrilu_Principu.jpg)

Oversigtsværkerne fremhæver også den serbiske hærs triumfer under selve krigen, mens der på den anden side ikke bliver skrevet særlig meget om udviklingen i de østrig-ungarske områder (Božić et al. 1973: 380–397; Petranović 1988: 7 ff.). Et af de undersøgte værker påpeger dog også »broderkrigen« blandt sydslaverne i Første Verdenskrig (Božić et al. 1973: 383).

De skolebøger, der blev udgivet fra 1970'erne og frem, indeholder de samme tendenser. Ikke alene fremstiller de Første Verdenskrig som en befrielseskrig, der lagde grunden til jugoslavisk forening, men de har også indoptaget det serbiske heroiske narrativ i mere eller mindre uændret form. Der er dog nogle nye tendenser i skolebøgerne: Først og fremmest bliver der i nogen grad skrevet om de strabadser, som de østrig-ungarske dele af Jugoslavien måtte døje med under krigen. Der er beskrivelser af hungersnød, fraværet af de unge sydslaviske mænd, der måtte tjene de kejserlige hære, og af ønsket om forening med Serbien, som alle sydslavere havde. For det andet tolkes årsagerne til krigsudbruddet fra en overordnet marxistisk vinkel. Dette ses blandt andet af følgende citat fra en jugoslavisk skolebog:

De kapitalistiske stormagters imperialistiske politik, med den deraf følgende skabelse af militære blokke, førte til Første Verdenskrigs udbrud. Krigen var i sin essens imperialistisk, da den blev ført af stormagterne for at trælbinde andre, særligt mindre, folk og for endnu en gang at opdele verden. (...) Serbien og Montenegro forsvarede heroisk deres frihed (Đuranović & Žeželj 1974: 19).

Herudover fremhæves arbejderbevægelsens vilkår under krigen samt den russiske revolution; to emner, der var stort set fraværende i mellemkrigstidens skolebøger (Đuranović & Žeželj 1974: 8–36; Čubelić & Pavličević 1975: 9–43; Perazić & Serdarević 1984: 16–21).

Den fornyede interesse for og markeringer af Første Verdenskrig førte blandt andet til, at et nyt monument blev rejst til forsvarerne af Beograd i 1988. Men på dette tidspunkt var den fælles jugoslaviske forståelse og erindring af krigen allerede under angreb. I 1979, på det årlige møde for jugoslaviske historikere, stillede en af talerne spørgsmål ved den gængse antagelse, at jugoslavisk forening var en naturlig udvikling ønsket af alle i regionen under krigen. Taleren pegede blandt andet på, at eksempler på voldshandlinger mellem sydslaverne i krigen var blevet systematisk underbehandlet i jugoslavisk historieskrivning (Banac 1992: 1084–1085).

Første Verdenskrig i de jugoslaviske efterfølgerstater

Kommunismens sammenbrud i Jugoslavien og den efterfølgende blodige opløsning af staten styrkede den historiske revision, og efterfølgerstaterne udviklede vidt forskellige tolkninger af regionens historie, ikke mindst i forhold til Anden Verdenskrig og krigen i 1990'erne (Brunnbauer 2004; Kuljić 2006; Sindbæk 2012). Første Verdenskrig har derimod indtil nu været genstand for langt mindre opmærksomhed end sine omskrivning.

I Serbien fastholdes erindringen om Første Verdenskrig inden for rammerne af det heroiske narrativ, der allerede skabtes i mellemkrigstiden, og som overlevede igennem hele den jugoslaviske periode. Serbiske politikere og historikere bygger videre på en lang og omfattende kollektiv erindringstradition, som giver henvisninger til Første Verdenskrig en bred genkendelighed og følelsesmæssig appel. Den største ændring i dette narrativ er forholdet til den fælles jugoslaviske stat, som er en kuldsejlet og uønsket historie i dag, hvor det politiske projekt er den serbiske nationalstat. Mens erindring om Første Verdenskrig i mellemkrigstidens Serbien var tæt knyttet til en forestilling om, at skabelsen af Jugoslavien lå i naturlig forlængelse af Serbiens kamp mod Østrig-Ungarn, er der i dag, primært fra politisk hold, forsøg på at afkoble disse to begivenheder fra hinanden. Serbiens premierminister, Ivica Dačić, udtalte for eksempel følgende om emnet til avisen *Dnevni Avaz* i 2012:

Vi var på sejrherrenes side under Første Verdenskrig i modsætning til de andre jugoslaviske folk, med hvilke vi skabte en ny fælles stat. En stat, som de voldeligt forlod i løbet af 1990'erne. De seneste årtier har altså fuldstændig ødelagt resultaterne af det serbiske folks kamp i de foregående 100 år (...) Det er derfor, at Første Verdenskrig skal blive noget, vi lærer af. Alt for længe har vi sejret i krig og lidt nederlag i fred, som nogle har beskrevet det (*Dnevni Avaz* 11. november 2012).

I stedet for en jugoslavisk fortælling er der meget, der tyder på, at Serbiens politikere forsøger at bruge Første Verdenskrig til at skrive sig ind i en europæisk historisk kontekst, hvor Serbien – og Montenegro, men ikke de andre jugoslaviske republikker – var på den sejrende side. Det er muligvis derfor, at Serbien i 2012 valgte at markere våbenstilstandsdagen, 11. november, som en officiel statshelligdag i lighed med en række andre europæiske stater. Og i samme artikel, hvor Dačić citeres for sine kommentarer om krigen, citeres den franske ambassadør i Serbien, Francois-Xavier

Deniau, for at have udtalt, at Serbien og Frankrig er knyttet sammen af et »våbenbroderskab« og et »særligt bånd, der endnu i dag forbinder os, næsten et helt århundrede efter« (*Dnevni Avaz* 11. november 2012).

I skolebøgerne dominerer fortællingerne om den serbiske hærs sejr og ofre. Således skriver Kosta Nikolić om krigen:

På de frontafsnit, hvor de serbiske styrker angreb, blev hele fjendens forsvarssystem ødelagt. Således fandt det største tab af menneskeliv og det største epos i det serbiske folks historie sted. Serbien havde tilbragt hele seks år i krig.¹ Hun [Serbien] var gået ind i dem »med Guds nåde på sin side« for at forsvare sin frihed og ære efter bedste evne og for det meste alene. Hun kom ud af krigen fuldstændig udmattet, økonomisk ødelagt og med frygtelige tab af menneskeliv – og mere end 55 % af alle mænd mellem 17 og 60 år faldt (Nikolić et al. 2009: 80).

Samtidig modtager civiles lidelser også stor opmærksomhed (Rajić et al. 2008: 81–88; Nikolić et al. 2009: 71–83). Den østrig-ungarske hærs »uhørte« forbrydelser mod civile i Mačva, Jadar og Pocevina fremhæves, men uden at nævne at en betydelig del af soldaterne i denne hær stammede fra Østrig-Ungarns sydslaviske områder (Rajić et al. 2008: 81; Nikolić et al. 2009: 72).

Desuden er krigens betydning og det serbiske kongehus' rolle i denne blevet fremhævet, særligt i et populært oversigtsværk (Antić 2005: 126–131). Herudover markeres krigen årligt ved forskellige mindehøjtideligheder – eksempelvis den allerede nævnte våbenstilstandsday, hvor toppolitikere deltager og derved markerer, at disse ceremonier er udtryk for statens officielle politik.

I modsætning til Serbien, hvor Første Verdenskrig stadig er en aktuel historisk og politisk begivenhed, er selvsamme krig stort set fraværende i den kroatiske offentlige erindringsproces. Historiker Tvrtko Jakovina har således udtalt, at:

Første Verdenskrig i Kroatien er en ikkeeksisterende konflikt. Selv tidligere, da den var i frisk erindring, fik den ikke meget opmærksomhed. Efter det blev Jugoslavien skabt, og efter 90'erne vidste vi ikke, hvad vi skulle stille op med krigen. Vi vidste simpelthen ikke, hvordan vi skulle løse dette problem. Og når vi endelig beskæftiger os med krigen, behandler vi kun en række snævre emner (*Jutarnji list* 26. september 2010).

1. Det bliver til seks år, fordi Nikolić medregner Serbiens deltagelse i Balkankrigene 1912 og 1913.

Dilemmaet i Kroatiens forhold til krigen er mangfoldigt. På den ene side var Kroatien del af Østrig-Ungarn, og som sådan var landet officielt på tabende side i krigen. Dette synes at give Kroatien grund til at forsøge at italesætte sig selv som værende i opposition til Østrig-Ungarn, hvilket i nogen grad også var tilfældet. Men denne oppositionsfortælling ville i mange kroatisk meningsdanneres optik skubbe Kroatien tættere på det gamle jugoslaviske narrativ, som det officielle Zagreb på mange fronter har forsøgt at distancere sig fra. Hele forståelsen af krigen har da også været så præget af det jugoslaviske – og derigennem serbiske – narrativ, at det er svært for Kroatien at få en selvstændig erindring om krigen, der kan bruges til nationsopbygningen efter Jugoslaviens opløsning. Hertil kommer, at andre perioder – Anden Verdenskrig, krigen i 1990'erne samt nogle ældre perioder i kroatisk historie – nemmere kan bruges til denne opbygning af fællesskabet, hvorfor Første Verdenskrig er gledet i baggrunden.

Men som Jakovina nævner, behandles nogle aspekter af krigen dog stadigvæk, men disse er forholdsvis afgrænsede og noget anderledes end emnerne i den jugoslaviske periode.

Historieskrivning og skolebøger forherliger ikke længere Serbiens militære heltedåd eller landets jugoslaviske præstationer. Narrativerne fastholdes i stedet inden for en kroatisk national forståelsesramme og fokuserer på materiel nød, sult og de kroatisk værnepligtiges strabadser i den østrig-ungarske hær (Perić 2003: 34–51; Akmadža et al. 2009: 32–44; Agičić et al. 2011: 188–192). For eksempel skriver Agičić og hans medforfattere at, »Under Første Verdenskrig blev mange kroatisk borgere dræbt, såret eller forsvandt på fjerne slagmarker, mens armod, sult og sygdom herskede i landet« (Agičić et al. 2011: 188). I et populært oversigtsværk fremstilles Kroatien som værende klemmt inde mellem Serbiens og Østrig-Ungarns ambitioner om ekspansion, hvilket også skal retfærdiggøre de kroatisk politikeres tøven med at erklære støtte til den ene eller den anden side, idet de i lang tid ikke vidste, hvem der ville vinde krigen, og om dette ville være et gode for Kroatien (Bilandžić 1999: 42–46).

I Bosnien-Herzegovina har de serbiske, kroatisk og bosniakiske (før 1993 kaldet muslimer) eliter promoveret forskellige versioner af den historiske revisionisme. Her har de kroatisk og serbiske versioner i høj grad fulgt den linje, der blev udstukket af henholdsvis Zagreb og Beograd (Promitzer 2004), mens en tredje version, der fokuserede på den bosniske stat som sådan og de bosniske muslimers rolle, blev fremført af og blandt bosniakkerne.

Den bosniakkiske historieskrivning om Første Verdenskrig har de samme problemer som den kroatiske: Den skal helst distanceres fra den serbiske/jugoslaviske, og der er en meget begrænset tradition uden for den jugoslaviske, så historie og erindring skal bygges op næsten fra bunden. Ydermere er det vanskeligt at skrive en positiv og brugbar historie om krigen på østrig-ungarsk side, også fordi en sådan version af historien er i direkte modstrid med den jugoslaviske erindringstradition.

Første Verdenskrigs kan langtfra siges at være et hovedtema i bosniakkisk historieskrivning, og det, der skrives om krigen, synes at fokusere meget på de rent militærstrategiske aspekter af krigen (for eksempel Bojić 2001: 154 ff.). Alternativt indeholder de bosniakkiske værker en del materiale om overgrebene på Bosnien-Herzegovinas muslimske befolkning under krigen og især de overgreb, der blev begået af andre sydslavere (Imamović 1997: 464–467). Netop disse emner har en særlig politisk og erindringsmæssig betydning for nuværende bosniakkiske eliter. I de seneste tyve år er folkemordstatistikken specifikt og bosniakkiske ofre mere generelt blevet en fast bestanddel af bosniakkisk historieskrivning og selvforståelse. Denne tendens begyndte nogle år før krigen i Bosnien 1992–1995, men er blevet mere prominent som følge af krigens brutalitet.

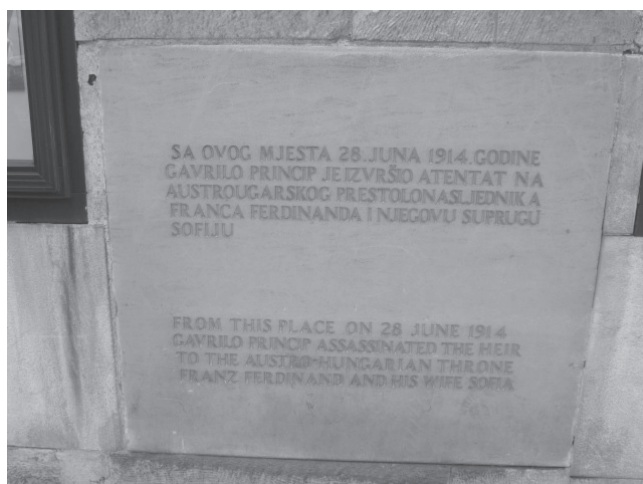
Tidligere analyser har påvist, at en række bosniakkiske historieværker har beskæftiget sig med dette emne og søgt at bevise, at bosniakkerne historisk har været ofre for en lang række folkemord begået af deres naboer, lige fra middelalderen og til folkemordet i Srebrenica (Dedović 2012: 76–77; Sindbæk 2012: 206–210). Således skriver Mustafa Imamovic, at bosniakkerne har været udsat for »et næsten uafbrudt folkemord, som deres ortodokst og katolsk kristne naboer samt andre lande på Balkan og videre har påført dem i næsten tre århundreder« (Imamović 1997: 9). Ifølge Heike Karge har bosniakkiske historikere ved at bruge bestemte og betydningsmættede ord og begreber – for eksempel »folkemord« – eller ved at vælge nogle afgrænsede emner – såsom folkemord – reduceret komplekse historiske forløb til et par enkle motiver, der oftest baserer sig på modsætningsforhold mellem »os« og »dem« (Karge 2008: 14). Det udprægede fokus på offernarrativer skaber fordrejede, forenkledede og stærkt problematiske fremstillinger af historien, hvor etnisk konflikt fremhæves. Sådanne narrativer kan tjene til national mobilisering og modarbejder etnisk forståelse og forsoning i Bosnien.

Den nye historieskrivning om Første Verdenskrig blandt bosniakkiske historikere passer ind i denne tendens til at fokusere på

bosniakkiske ofre. Ved at bruge bestemte værdiladede begreber i beskrivelsen af krigen (såsom folkemord, forbrydelser, aggression, serbiske overgreb med videre) formår forfattere som Imamović at skabe en kobling mellem krigen i 1990'erne og Første Verdenskrig og giver således indtryk af, at de egentlige formål med – eller i al fald følger af – disse krige har været udryddelse af bosniakkerne (Imamović 1997: 489).

Synet på Gavrilo Princip er en af de mere markante ændringer i det bosniakkiske forhold til Første Verdenskrig. Mens Princip som nævnt ovenfor i den kommunistiske periode blev set som en revolutionær befrielseshelt, mindes han nu af det officielle Sarajevo som en »serbisk terrorist« (ibid.: 463). Den mindetavle, som kommunisterne opførte til hans ære i 1953, blev i starten af krigen i 1992 ødelagt – nogle siger af bosniakkiske soldater, mens andre hævder, at det var en serbisk granat, der ødelagde tavlen – og den blev i 2004 erstattet af en ny tavle, der dog er præget af et mere afdæmpet sprog. På den nye tavle (se figur 2) står der: »Fra dette sted udførte Gavrilo Princip 28. juni 1914 et attentat på den østrig-ungarske tronfølger, Franz Ferdinand, og hans hustru, Sofia«.

Figur 2. Ny inskription på stedet for attentatet, opsat i 2004 (foto: I. Dedović)

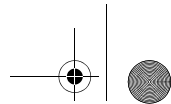
Hvis man betragter mindetavler og inskriptioner i byer som et udtryk for officielle holdninger, er det værd at dvæle lidt ved de to mindetavler, for de viser et interessant holdningskift i den politiske elite. Da Sarajevo nu er bosniakkiskdomineret, kan den

nyeste inskription betragtes som udtryk for en officiel bosniakkisk holdning på samme måde, som den tidligere mindetavle var udtryk for en jugoslavisk holdning. I stedet for lovprisninger konstateres der på den nyeste inskription blot, at der på dette sted skete noget med Franz Ferdinand. Man kan endda argumentere for, at ordet attentat, samt henvisningen til mordet på Sofia vinkler begivenheden i en negativ retning. Den nye tavle er desuden mere diskret end den gamle og kan vanskeligt skelnes fra omgivelserne (se figur 2), hvilket peger i retning af, at man skal betragte den mere som en turistattraktion – det forklarer også den engelske oversættelse – og ikke som et monument for en helt.

Ud over et generelt mere negativt syn på Princip fokuserer de bosniakkiske skolebøger i historie i lighed med de kroatiske nu også på en række snævre emner, når de behandler krigen, såsom bosniske slagmarker, flygtninge, armod og militære tab (Šehić & Marčić-Matošević 2004: 46–47). Ingen steder nævnes Serbiens store sejre eller lidelser, men i en gymnasiebog fra 2007 omtales repressalier fra den østrig-ungarske administrations side over for bosniske serbere efter krigsudbruddet (Šehić et al. 2007: 86). Fortællingen om serbisk heltmod er nu erstattet af fortællingen om de modige og dygtige bosniske enheder i den østrig-ungarske hær. Her fremhæves blandt andet de mange medaljer og ordener, som disse enheder modtog under krigen (Šehić & Kučuk-Sorguč 2004: 71; Šehić et al. 2007: 90). Et eksempel på dette er følgende citat:

Af de bosnisk-hercegovinske enheder deltog de tredje bataljoner af Bosnien-Hercegovinas regiment i de militære operationer på Balkanfronten som del af 48. infanteridivision. I slagene i Serbien, ved Bukva 25. november 1914, udmærkede Gojkomir Glogovac sig særligt, og han blev belønnet med Maria Theresia-ordenen og en adelstitel – han blev udnævnt til førsteridder i Bosnien, med rang af baron (Šehić et al. 2007: 89).

I denne heroiske sammenhæng er der naturligvis ingen omtale af den østrig-ungarske hærs forbrydelser mod serbiske civile. I de nye bosniakkiske skolebøger er erindringen om Første Verdenskrig patriotisk bosnisk og i nogen grad proøstrigsk. Dette er markant forskelligt fra den tidligere jugoslaviske, der byggede på den serbiske fortælling; mens patriotisme og militære bedrifter fremdeles er centrale elementer, er aktører og alliancer nogle ganske andre.

Hvis erindring?

Selvom Første Verdenskrig måske er på vej til at blive del af en patriotisk bosnisk erindring, er der meget, der tyder på, at den er langt fra at få en etableret form. Ikke mindst planerne for den kommende markering af hundredeåret for krigens begyndelse synes at antyde, at arrangørerne i Sarajevo er usikre på, hvilken historie de egentlig vil markere. Måske handler markeringen i juni 2014 i Sarajevo egentlig om noget ganske andet end Første Verdenskrig. Sarajevos tidligere borgmester Alija Behmen har udtalt, at der i juni 2014 »vil foregå et stort antal kulturelle begivenheder. Mestre fra Tour de France vil være her såvel som de olympiske mestre og mange berømte navne fra sportens, kulturens og teaterets verden (...) Det er meget seriøst. Dette er ikke en mindehøjtidelighed. Der vil være en kulturel atmosfære over det. Til næste år vil Sarajevo være det kulturelle mødested« (*Dnevni Avaz* 5. april 2013).

Det er tydeligt, at Behmen i hvert fald ikke er optaget af at sikre en alvorlig markering af starten på en af de største katastrofer i europæisk, og ikke mindst serbisk, historie. Den planlagte tilstedeværelse af de mange berømtheder og stjerner leder snarere tanker hen på en oscaruddeling. Hensigten med den kommende markering er tilsyneladende primært at placere Sarajevo på et internationalt kulturelt landkort. Her kommer jubilæet som en belejlig anledning, og selve den historiske begivenhed og dens konsekvenser, såvel som det grundlæggende spørgsmål om, hvorledes de skal forstås og erindres, er af langt mindre betydning for folk som Behmen.

Denne tilgang står i skarp kontrast til den alvorfulde serbiske erindringstradition, som fokuserer på heltemod, ofre og lidelser, og som dominerer i Republika Srpska, den serbiske del af Bosnien. Milorad Dodik, Srpskas præsident, har taget voldsomt afstand fra planerne for markeringen i Sarajevo, som han opfatter som et angreb på Bosniens serbere. »Med tanke på, hvem der er bag dette, og hvor mindehøjtideligheden bliver holdt«, har han sagt, »kan der ikke være tvivl om, at det ligesom i adskillige tilfælde indtil nu vil blive brugt til ændre historien, hvilket utvivlsomt kan ses som et propagandistisk angreb på serbere (...) Som et frihedselkende folk, der i frihedens navn har lidt enorme tab og gennem hele sin historie har været på retfærdighedens side og imod besættelse og fascisme, har vi pligt til ikke at tillade dem at ændre eller slette vores kollektive erindring og historie« (*Nezavisne novine* 18. april 2013).

Skønt Dodik således forsvarer retten til at højtideligholde den heltmodige og lidelsesfulde serbiske erindring ved at sidestille et angreb på historie og erindring med et angreb på serbere som folk, bliver han alligevel trængt i defensiven i kampen om, hvem der kan bruge Første Verdenskrigs historie og til hvad. Mens serberne har den heltmodige historie, der i mellemkrigstiden sikrede en alliance med Frankrig, er det Sarajevo, der har lokaliteten og kan bruge jubilæet til at markere sig internationalt. Ved at invitere både Østrig og Frankrig kan Sarajevos bystyre også markere sig som forkæmpere for det europæiske ideal om forsoning; Sarajevo fremstår som progressiv og proeuropæisk, mens Srpska og Dodik trænges op i et hjørne som gammeldags træmænd.

Det er væsentligt her at huske, at erindring, også når den er prosthetisk, handler om stærke følelser og loyalitet. Og mens den bosniakkiske erindring om Første Verdenskrig næppe har fæstet dybe kulturelle rødder eller har opnået stærk emotionel ladning, bygger den serbiske på en lang og rig erindringstradition baseret på en storslået og tragisk historie, der netop appellerer til følelser. Skønt Sarajevos bystyre har besluttet at forkaste denne tradition, forsøger Dodik og andre repræsentanter for Srpska at holde den i hævd og dermed sikre følelsesmæssigt engagement og loyalitet med Serbien mod Sarajevo.

Konklusion

Den patriotiske erindring om Første Verdenskrig, som blev etableret i de to jugoslaviske stater, er nu opløst og forvandlet til strengt nationale narrativer, kraftigt påvirket af de politiske begivenheder i Jugoslaviens efterfølgerstater. Alt imens den serbiske hærs sejr og lidelser stadigvæk er del af den serbiske patriotiske erindring, er nye forståelser af krigen på vej i Bosnien-Herzegovina og Kroatien. Bosniakkiske regimenter i den østrig-ungarske hær og bosniakkisk lidelse er nu en del af bosniakkisk historieskrivning om verdenskrigen. I Kroatien er denne krig trods sine enorme og katastrofale konsekvenser af mindre interesse for nationalt orienterede historieskrivere. Muligvis er fortællingen om systemkollaps, civil nød og armod samt sydslavisk bidrag til østrig-ungarsk krigsførelse ikke så tiltrækkende elementer af kroatisk historie, at de er værd at erindre. Samtidig har krigen i 1990'erne afskåret de patriotiske historikere fra at benytte sig positivt af det jugoslaviske aspekt af krigen, fordi det i for høj grad forbindes med Serbien og kommunismen.

Den jugoslaviske tradition for erindring om Første Verdenskrig har haft stor, men meget forskellig betydning for de postjugoslaviske erindringskulturer i Serbien, Kroatien og Bosnien-Herzegovina. Med små justeringer har den faktisk kunnet fortsætte som et klart mønster i Serbien, og den har dermed tilført serbiske erindringspraktikker en stærk klangbund af lang og etableret tradition. Den bosniakkiske erindring om Første Verdenskrig er nærmest modeleret over den serbisk/jugoslaviske erindring med samme fokus på heltmodig militær indsats og civile lidelser; blot er den etniske identifikation og primære alliance udskiftet, så fortællingen nu handler om bosniakker, om bosniere mere generelt og om kampen for Østrig-Ungarn. I Kroatien har den jugoslaviske erindrings- og historietradition primært betydning i kraft af sit fravær, fordi Kroatien på grund af fravalget af den jugoslaviske erindrings- og historietradition efter Jugoslaviens sammenbrud og opgøret med kommunismen i dag har en ret ubetydelig kollektiv erindring om Første Verdenskrig.

Men Første Verdenskrigs øjeblikkelige aktualisering i det tidligere jugoslaviske område vil måske skabe et reelt behov for en ny kroatisk erindring om Første Verdenskrig, der kan matche den serbiske og den bosniakkiske. Behovet for en etableret national erindring bliver næppe mindre af, at krigserindringer indgår som væsentlige forhandlingsobjekter i dagens politiske spil hen over etniske og statslige grænser.

Litteratur

- Agičić, Damir, Snježana Koren & Magdalena Najbar-Agičić (2011) *Povijest 7. Udžbenik povijesti za sedmi razred osnovne škole*. Zagreb: Profil.
- Akmađža, Miroslav, Mario Jareb & Zdenko Radelić (2009) *Povijest 4. Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Alfa.
- Anderson, Benedict (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Antić, Čedomir (2005) *Kratka Istorija Srbije: 1804–2004*. Beograd: Stubovi Kulture.
- Banac, Ivo (1992) Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia. *American Historical Review* 97 (4): 1084–1104.
- Bataković Dusan T. (2005) *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Bilandžić, Dušan (1999) *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing.
- Bojić, Mehmedalija (2001) *Historija Bosne i Bosnjaka, VII–XX vijek*. Sarajevo: TKD Sahinpasic.

- Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić & Vladimir Dedijer (1973) *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta.
- Brunnbauer, Ulf (red.) (2004) *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster: Lit.
- Cindrić, Velimir & Elizabeta Švigir (2010) *Mirogoj*. Zagreb: Turistička zajednica grada Zagreba.
- Čubelić, Tomo & Dragutin Pavličević (1975) *Povijest XX. Stoljeća – sa odabranim povijesnim tekstovima. Udžbenik za stručne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dedović, Ismar (2012) *Nyheder fra fortiden – En undersøgelse af Jugoslaviens rolle i nyere bosniakkisk historieskrivning*. Kandidatspeciale. København: Københavns Universitet, Afdeling for Historie.
- Đuranović, Šarlota & Mirko Žeželj (1974) *Prošlost i sadašnjost 3. Udžbenik za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- Erl, Astrid & Ann Rigney (red.) (2009) *Mediation, Remediation and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin: De Gruyter.
- Hutinec, Boris (1974) *Mirogoj Zagreb*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Imamović, Mustafa (1997) *Historija Bosnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Jakić, Živko (1935) *Povijest Jugoslavije – s općom historijom za IV razred srednjih i njima sličnih skola*. Zagreb: Komisionalna naklada narodne knjižnice.
- Karge, Heike (2008) *Historija 20. stoljeća u udžbenicima Bosne i Hercegovine: Analiza udžbenika historije za završne razrede osnovne škole*. Braunschweig: Georg Eckert Institut für Internationale Schulbuchforschung.
- Kostić Milan A. & Mat. P. Ljujić. (1939) *Istorija Jugoslovena (Srba, Hrvata i Slovenaca). Za učenika III razreda osnovnih škole u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: Izdanje knjižarnice Milorada P. Milanovića.
- Kuljić, Todor (2006) *Kultura sećanje: Teorijska objašnjenja upotreba prošlosti*. Belgrade: Čigoja.
- Lampe, John R. (2000) *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Landsberg, Alison (2004) *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York, NY: Columbia University Press.
- Lazarević, Djordje B. (1937) *Istorija Jugoslovena (s glavnijim događajima opšte istorije). Za srednje i stručne škole*. Beograd: Narodna Prosveta.
- Masleša, Veselin (1990) *Mlada Bosna*. 2. udg. Sarajevo: Veselin Masleša (først udgivet 1945).
- Meštrović Ivan (1969) *Uspomene na politicke ljude i događaje*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Mitrović, Andrej (2007) *Serbia's Great War*. London: Hurst & Company.
- Mosse, George (1990) *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press.

- Nikolić, Kosta, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović & Zorica Špadijer (2009) *Istorija ¾. Za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*. Beograd: Zavod za udžbenice.
- Pavlowitch, Kosta St. (2003) »The First World War and the Unification of Yugoslavia« i Dejan Djokić (red.) *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*. London: Hurst & Company (27–41).
- Perazić, Stanko & Husein Serdarević (1984) *Povijest. Udžbenik za 8VIII razred osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost.
- Perić, Ivo (2003) *Povijest za VI. razred gimnazije*. Zagreb: Alfa.
- Petranović, Branko (1988) *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Knjiga 1: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd: Nolit.
- Pintar, Olga Manojlović (2007) »Tradicije Prvog Svetskog Rata u Srbiji« i Tihomir Cipek & Olivera Milosavljević (red.) *Kultura Sjecanja 1918*. Zagreb: Disput (155–166).
- Promitzer, Christian (2004) »Whose is Bosnia? Post-communist Historiographies in Bosnia and Herzegovina« i Ulf Brunnbauer (red.) *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster: LIT (54–93).
- Rajić, Suzana, Kosta Nikolić & Nebojša Jovanović (2008) *Istorija 8 za 8. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za Udžbenike.
- Roberts, John Morris (1993) *A Short History of the World*. New York, NY: Oxford University Press.
- Šehić, Zijad & Zvezdana Marčić-Matošević (2004) *Historija 8. Udžbenik za osmi razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Šehić, Zijad & Indira Kučuk-Sorguč (2004) *Historija 4. Udžbenik za četvrti razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Šehić, Zijad, Aida Kovačević & Alma Leka (2007) *Historija 4. Udžbenik sa historijskom čitankom za četvrti razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing 2007.
- Sindbæk, Tea (2012) *Usable History? Representations of Yugoslavia's Difficult Past, 1945–2002*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Špoljar, Zlatko (1927) *Povijest Hrvata Srba i Slovenaca. Za mladež narodnih osnovnih skola. III. Izdanje*. Zagreb: Vlastita Naklada.
- Spomenik hrvatskim vojnicima u Prvom svjetskom ratu (2012). Tilgængelig på www.zagrebcki.info/2012/08/spomenik-hrvatskim-vojnicima-u-prvom.html. Læst 28. december 2013.
- Wachtel, Andrew B. (2003) »The Synthetic Yugoslav Culture of the Interwar Period« i Dejan Djokić (red.) *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918–1992*. London: Hurst & Company (238–251).
- Winter, Jay (1995) *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zrnić, Luka (1920) *Istorija Srpskog naroda i ostalih juznih slavena. Za srednje i stručne škole*. Beograd: Izdanje knjižarnice Rajkovića i Ćukovića.